

تأثیر عثمانی در نوگرایی فکری در ایران مقارن با شکل‌گیری مشروطیت

انوش مرادی*

چکیده

امپراتوری عثمانی و شهر استانبول در سال‌های مقارن با شکل‌گیری جریان مشروطیت یکی از مهم‌ترین کانون‌های اثرگذار در افکار ایرانیان در جریان انتقال نوگرایی بود، زیرا به علل گوناگون ایرانیان در دوره‌های ناصری و مظفیری در استانبول به فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی مشغول بودند و با انتشار روزنامه/خبر فکر مشروطه‌خواهی و تضعیف نظام استبدادی را گسترش دادند. از سوی دیگر برخی از رجال ایرانی با الگو قرار دادن برخی از اصلاح‌گران عثمانی سعی در ایجاد نوعی نظام سیاسی و فکری در ایران داشتند. تلاش‌های میرزا حسین‌خان سپهسالار در ایجاد نظامی قانون‌مند و متمایل به غرب در زمینه این اثرپذیری بود. کانون روشن‌فکری استانبول نیز تأثیر فراوانی در این ارتباط فکری - فرهنگی داشت. گرچه رواج واژه «مشروطه» در نتیجه اقتباس ایرانیان از روشن‌فکران عثمانی بود، اما مشروطه‌ای که در ایران رخ داد به لحاظ عمق و اثرگذاری بسیار متفاوت از دیگر مناطق هم‌جوار خود بود. در مقاله حاضر نگارنده تلاش دارد که با تکیه بر گزارش‌ها، اسناد، و منابع اثرگذاری کانون استانبول در ایجاد فکر مشروطه و نوگرایی در ایران را تحلیل کند.

کلیدواژه‌ها: مشروطه، روشن‌فکران، نوگرایی، سپهسالار، عثمانی، استانبول.

---

* عضو هیئت علمی، معاون اجرایی پژوهشکده گیلان‌شناسی، anoosh.moradi@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۷/۱۴، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۱۳

۱. مقدمه

انقلاب مشروطه یکی از مهم‌ترین تحولات اجتماعی در تاریخ معاصر ایران به‌شمار می‌رود. مشروطیت ایران را وارد مرحله‌ی نوینی از تحولات اجتماعی و فکری کرد و با خود الگوهای تازه‌ای به‌ارمغان آورد و حیات سیاسی و اجتماعی جدیدی را برای ایران رقم زد. با توجه به اهمیت این انقلاب و میزان اثرگذاری آن در تحولات بعدی جامعه ایران، بررسی و شناخت عوامل مؤثر داخلی و خارجی در شکل‌گیری و تداوم و شکست آن ضروری است. در این مقاله نقش عثمانی و اثرگذاری کانون استانبول در تحولات و گسترش فکر مشروطه‌خواهی و نوگرایی در ایران بررسی شده است. این پرسش مطرح بوده است که کانون استانبول و روشن‌فکران ایرانی مقیم عثمانی تا چه میزان در انقلاب مشروطیت ایران اثرگذار بوده‌اند؟ این مقاله در واقع در پی پاسخی به این پرسش است. با توجه به پرسش یادشده می‌توان این فرضیه را مطرح کرد که عثمانی به‌علت تبدیل شدن به کانون مخالفان سیاسی ایران و ارتباط مستقیم با اروپا توانست بسیاری از مبانی نوین فکری و دموکراسی را وارد فرهنگ سیاسی ایران کند. به‌علت این که عثمانی‌ها بسیار پیش‌تر از ایرانیان در ساختار سیاسی و اجتماعی خود اصلاحات به‌وجود آوردند، بنابراین اثرپذیری روشن‌فکران و اصلاح‌طلبان ایران از عثمانی به‌حضور پررنگ ایرانیان از جمله رجال سیاسی، روشن‌فکران، و بازرگانان در امپراتوری عثمانی و به‌ویژه شهر استانبول بازمی‌گردد. تأثیر انتشار روزنامه‌ها و تشکیل انجمن سعادت استانبول در بیداری افکار و پرورش اندیشه ترقی و تجدد و گسترش فکر مشروطه‌خواهی و نوگرایی در ایران عصر قاجار قابل تأمل است.

۲. پیشینه تاریخی

اندیشه و فکر مشروطه و قانون در ایران تحت تأثیر تحولات سیاسی اروپا و محصول تحولاتی بود که در نظام جهانی و نیز در همسایگی ایران رخ داده بود. واکاوی اندیشه تجدد و ترقی در ایران از دو جنبه مادی و فکری قابل مطالعه است (صالحی، ۱۳۸۷: ۱۵). ظن قوی این است که مفاهیم اصلی مربوط به مشروطیت از عثمانی به ایران وارد شده و امپراتوری عثمانی، در جایگاه حلقه واسط، نقش مؤثری در انتقال این اندیشه‌ها به ایران ایفا کرده است؛ البته خود عثمانی هم متأثر از جریان‌های مشروطه، آزادی، و اصلاحات داخلی بود. از لحاظ تاریخی، امپراتوری عثمانی در اصلاحات و تجدد بسیار جلوتر از ایران قرار داشت. اصلاحات در عثمانی از آغاز عصر تنظیمات با خط شریف گلخانه (۱۲۵۵ ق)

شروع شد و تا تنظیم قانون اساسی به دست آزادی خواه ترک «مدحت پاشا» (۱۲۹۳ ق)، که به انقلاب ترکان جوان منجر شد، تحت تأثیر دولت های غربی ادامه یافت. در دوران پیشرفت اصلاحات در امپراتوری عثمانی شمار وسیعی از رجال، روشن فکران، نویسندگان، و تجار ایران از طریق ارتباط با اصلاح طلبان عثمانی با مفاهیم و واژگان اصلاحات آشنا شدند. تقی زاده معتقد است که واژه «مشروطه» از عثمانی به ایران آمده است (تقی زاده، ۱۳۴۹: ۲۵۹).

فریدون آدمیت در تحلیلی متفاوت تأثیر دولت های خارجی را در اصلاحات عثمانی مثبت ارزیابی می کند، اما از عملکرد آنان در زمینه اصلاحات در ایران انتقاد می کند. او می نویسد:

عامل خارجی در عثمانی از عوامل مثبت و محرک ترقی بود، اما وضع ایران با هیچ کدام از دو کشور عثمانی و ژاپن هم سان نبود. ماهیت سیاست روس و انگلیس در ایران فرق اساسی نداشت، هر دو بنابر منافع خود مخالف پیشرفت و ترقی اصلاحات در ایران بودند و با تداوم و تعمیق آن مخالفت می کردند (آدمیت، ۱۳۹۲: ۱۶۲).

به هر حال، تحولات کشور عثمانی به کار آزادی خواهان ایران قوت بخشید و قلمرو آگاهی و بینش سیاسی و اجتماعی تازه ای به نویسندگان داد تا به تألیف رساله هایی دست بزنند که مایه تحول در اندیشه ها و موجب آگاهی و حرکت در مردم شوند.

۳. اثرپذیری رجال و نخبگان سیاسی از عثمانی

تحولات سیاسی و فکری در ایران تا اندازه زیادی تحت تأثیر عثمانی و حوادث آن کشور بود. بنابراین ظهور مشروطه و آزادی در عثمانی ضربه بزرگی بر پیکر استبداد در ایران وارد کرد و تأثیر فکری و اندیشه ای آن در ایران بیش از هر نوع تأثیر مادی بود. رجال و نخبگان سیاسی ایران در عهد ناصری بیشترین اثرگذاری را در نوگرایی فکری و اداری مقارن با شکل گیری مشروطه در ایران داشتند. این رجال با آشنایی نزدیک با تحولات عثمانی، روسیه، و نظام بین الملل در صدد برآمدند تا اقدامات و اصلاحات مشابهی را در ساختار سیاسی و اداری کشور پی گیری و اجرا کنند (رنجبر، ۱۳۸۷: ۱۲). دولت مردان و اندیشه گرانی که دل نگران حال و آینده ایران بودند برای برون رفت ایران از بحران عقب ماندگی در عرصه نظر و عمل کوشش کردند. این اندیشه از آغاز قاجار تا مشروطه در چهار مرحله نمود عینی یافت: عباس میرزا (آغاز اصلاحات)، امیرکبیر (انجام اصلاحات)، سپهسالار (ادامه اصلاحات و شکست آن)، و مشروطه (تبدیل اصلاحات به خواست

همگانی). در این چهار مرحله اصلاحات در حکم تبلور عینی نوگرایی و تجددخواهی بافت‌وخیزهای بسیار هم‌راه بود (صالحی، ۱۳۸۷: ۲۰).

با بسط روابط ایران و اروپا، افکار تجددخواهی تدریجاً در ایران توسعه یافت. میرزا حسین‌خان سپهسالار یکی از رجال برجسته عصر ناصری است که در دورهٔ صدارت خود برای اصلاح و نوگرایی ایران با اثرپذیری از عثمانی و غرب گام‌های مهمی برداشت. هرچند اصلاحات او نیز همانند امیرکبیر با شکست روبه‌رو شد. در این‌جا به خدمات و آثاری اشاره خواهیم کرد که سپهسالار در راه ترقی اجتماع، اصلاحات مملکت، بیداری افکار، و نشر عقاید آزادی‌خواهی در ایران به‌یادگار گذاشت. هدف ما در این مقاله آسیب‌شناسی و تحلیل اقدامات و اصلاحات وی نیست.

۱.۳ میرزا حسین‌خان سپهسالار و اصلاحات

پس از مرگ امیرکبیر و با صدارت میرزا آقاخان دستاوردهای فرهنگی و نوگرایی امیرکبیر به فراموشی سپرده شد. در حدود دو دهه، تا آغاز صدارت میرزا حسین‌خان سپهسالار در سال ۱۲۸۸ق، این وضعیت ادامه پیدا کرد. میرزا حسین‌خان سپهسالار برجسته‌ترین فردی است که هم از حیث اثرپذیری از عثمانی و هم از حیث اثرگذاری در روند تحولات ایران در عصر ناصری جایگاه ممتازی دارد. او مدت کوتاهی در پاریس تحصیل کرده و از جوانان موردتوجه امیرکبیر بوده است. از سال ۱۲۷۵ق مأمور خدمت در سفارت ایران در استانبول شد و به مدت دوازده سال در سمت وزیر مختار و دو سال آخر در جایگاه سفیر کبیر ایران در دربار عثمانی خدمت کرد (رئیس‌نیا، ۱۳۷۴: ۴۹). او پس از بازگشت به ایران، در مقام وزیر عدلیه، اصلاحاتی در نظام قضایی ایجاد کرد و پس از رسیدن به صدارت در ۱۲۸۸ق اصلاحات گسترده‌ای را آغاز کرد. اصلاحات با وزارت عدلیه و صدارت پرفرازونشیب وی آغاز شد و تداوم یافت. صدارت وی هم‌زمان با اوج تنظیمات در عثمانی به‌دست مدحت پاشا و نوسازی ژاپن به‌دست ایتو بود. وی به‌علت حضور درازمدت در عثمانی در اوج کشمکش‌های اصلاح‌طلبانه به‌مراتب بیش از امیرکبیر تحت تأثیر افکار و آرای مدرن ترکان اصلاح‌طلب قرار گرفت و با رجال ترقی‌خواه ترک ارتباط بسیار نزدیکی داشت. آدمیت می‌نویسد:

این تحولات در افکار میرزا حسین‌خان اثر مستقیم بخشید و چون به زمامداری ایران رسید، جهد فراوان کرد که ایران در راه ترقی و تجدد و عدالت و مساوات و حکومت قانون قرار گیرد. روح عصر سپهسالار حکومت قانون است (آدمیت، ۱۳۹۲: ۱۷۲).

سپهسالار در گزارش‌های خود سعی می‌کرد تلاش ترکان را برای ترقی و اصلاح به رخ حکام قاجار بکشد و آنان را از این طریق به اصلاحات ترغیب کند. وی در گزارش‌های خود از موضوعاتی چون ناسیونالیسم، حکومت قانون، ترقی مادی و فکری مغرب‌زمین، و لزوم اخذ تمدن اروپایی و حقوق اجتماعی سخن می‌گفت به حدی که می‌توان گفت مفهوم جدید ملت و وطن را بیش از هر کس در نوشته‌های رسمی دوران قاجاریه وارد کرد. وی هم‌چنین به همراه مستشارالدوله برای اولین بار مفاهیمی چون منافع عمومی، رأی عامه، و آرای ملت را در نوشته‌های خود به کار برد (رنجبر، ۱۳۸۷: ۱۳). سپهسالار برای جلب همکاری ناصرالدین شاه با اصلاحات در ایران، آشنایی او با پیشرفت‌های مادی و معنوی و علمی و صنعتی و فرهنگی دولت‌های اروپایی و نتایج اصلاحات در آن‌جا، و کسب حیثیت سیاسی از لحاظ دیپلماسی او را با خود به اروپا برد (مستوفی، ۱۳۴۱: ج ۱، ۱۲۵؛ آدمیت، ۱۳۹۲: ۲۷۷)، اما برخلاف انتظار سپهسالار و هم‌فکران او مسافرت‌های شاهانه ناصرالدین شاه (سه سفر به فرنگ) روی هم‌رفته نتیجه عکس بخشید و خزانه ویران کشور را تهی کرد و دو دولت روس و انگلیس را برای کسب امتیازات اقتصادی و سیاسی بیش‌تر و چپاول ثروت‌های ملی کشور و اعمال نفوذ بر دولت به رقابت بیش‌تر واداشت. از طرف دیگر، بسیاری از درباریان و عوامل حکومتی به دلیل احساس خطر برای منافع عظیم نامشروع خود با او به‌مقابله برخاستند؛ البته تلاش سپهسالار در گزارش تحولات عثمانی و ایجاد انگیزش در دولت ایران برای درس‌آموزی حاکی از آن است که وی تحت تأثیر اقدامات اصلاحی دولت عثمانی قرار گرفته است و همین هیجان خاص در نوشتارها و گزارش‌ها موجب شد که برخی او را مقلد عثمانیان تلقی کنند. فریدون آدمیت در کتاب *اندیشه ترقی (۱۳۵۰)* برخلاف نظر پیشین خود در کتاب *فکر آزادی (۱۳۴۰)* دیدگاه خود درباره سپهسالار را تصحیح و تعدیل کرده است و می‌نویسد: «این تصور که میرزا حسین‌خان تحت تأثیر اصلاحات عصر تنظیمات به تمدن غربی و اصول حکومت اروپایی اعتقاد یافت به کلی غلط است» (آدمیت، ۱۳۹۲: ۱۵۷). درباریان با پشتیبانی عوامل روس زمینه را برای برانداختن او از صدارت فراهم کردند و دیری نگذشت که سپهسالار دریافت که تدبیر همایونی کار را به تقدیر حواله کرده است. واقعیت این بود که فساد در همه ارکان کشور رسوخ کرده بود و عواملی چون نظام سیاسی ناکارآمد، مخالفت‌های شاه‌زادگان، نابه‌سامانی مالیاتی کشور، اجاره‌دادن گمرک‌ها، زندگی پرتجمل درباری، سفرهای پرخرج شاه به اروپا، و سیاست‌های دوگانه دولت‌های روس و انگلیس مقدمات عزل سپهسالار و درنهایت مرگ مشکوک وی را در مشهد فراهم کردند و اصلاحات وی را عقیم گذاشتند.

علاوه بر امیرکبیر، در دوران قاجار رجال دیگری نیز تحت تأثیر اصلاحات عثمانی بودند که از جمله آنان میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله تبریزی است که نماینده سیاسی ایران در پاریس بود؛ او ضمن شرح نقشه اصلاحات مملکت عثمانی کوشید تا زمام‌داران ایران نیز از بیداری افکار در مملکت همسایه خود عبرت بگیرند و در راه تجدد و ترقی قدم بردارند. همچنین باید به ملکم‌خان اشاره کرد. دوران طولانی توقف ملکم‌خان در استانبول مصادف با دومین مرحله جنبش مشروطه‌خواهی در عثمانی بود. او به‌علت آشنایی نزدیک با رجال و روشن‌فکران عثمانی و ورود به خدمت آن دولت از نزدیک شاهد جریان اصلاحات عصر تنظیمات بود و مشاهداتش به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در افکار و نوشته‌هایش منعکس شده است. کاربرد اصطلاحات سیاسی عثمانی در نوشته‌های ملکم‌خان حکایت از اثرپذیری وی از فرهنگ سیاسی عصر تنظیمات دارد. به‌نظر وی امور ایران و عثمانی چون حلقه‌های زنجیری‌اند که از هزار راه به هم پیوسته‌اند (رئیس‌نیا، ۱۳۷۴: ج ۱، ۱۸۳). ملکم‌خان در روزنامه‌نگاری خود هم متأثر از عثمانی بود و روزنامه قانون خود را، با وجود محدودیت‌ها برای ورود به ایران، از طریق استانبول به ایران می‌رسانید. ملکم‌خان هم‌چنین با جلب نظر شاه دفتری برای دربار تنظیم کرد. این دفتر که کاملاً از جنبش تنظیمات امپراتوری عثمانی الهام گرفته شده بود یکی از نخستین طرح‌های اصولی منظمی است که در قرن نوزدهم به‌منظور اصلاحات نوشته شده بود و سرنوشت نویسنده آن هم تبعید به عثمانی بود که در آن‌جا با میرزا حسین‌خان سپهسالار آشنا شد (رنجبر، ۱۳۸۷: ۱۵).

۴. تأثیر استانبول (اسلامبول) در فعالیت‌های نوگرایی ایرانیان

استانبول در قرن نوزدهم میلادی به پناهگاه تعداد کثیری از ایرانیان تجارت‌پیشه، پیشه‌ور، کارگر، و روشن‌فکر فراری و رانده‌شده از میهن و به یکی از کانون‌های برون‌مرزی تلاش فرهنگی - سیاسی احزاب مخالف دولت تبدیل شده بود. استانبول پایتخت امپراتوری عثمانی حلقه واسط بین دنیای شرق و جهان غرب به حساب می‌آمد. این شهر به‌علت تقابل و تعامل افکار و عقاید و حضور مردمانی از سرتاسر آسیا و اروپا به‌مثابه «مادرشهر» مطرح شده است. استانبول مرکزی برای تجارت و نقطه ثقل مبادلات فکری و عقیدتی آن دوره به حساب می‌آمد. علت دیگر اهمیت استانبول «قرارگرفتن آن در خاک اصلی اروپا و نفوذ بسیار بالای تمدن اروپایی و مظاهر وابسته به آن در این شهر می‌باشد» (دیانت، ۱۳۷۷: ۱۴۸).

ایرانیان در این شهر «در نتیجه تماس با روشن‌فکران و آزادی‌خواهان سایر ممالک و نیز مطالعه جراید و روزنامه‌های متفاوت و متنوع به مرور زمان دارای افکار آزادی‌خواهی می‌گردیدند و این افکار به سرعت هرچه‌تمام‌تر در آن‌ها رشد می‌یافت» (ملکزاده، ۱۳۸۵: ج ۵، ۱۰۲۴).

در روند تحولات مشروطه، ایرانیان مقیم استانبول در انتقال اندیشه نوگرایی، اصلاحات، و قانون‌خواهی از عوامل مهم به‌شمار می‌آیند. رجال سیاسی و مذهبی، تجار، نویسندگان، و روزنامه‌ها در این کانون اثرگذاری نقش مهمی را ایفا کردند. بررسی اسناد منتشرشده، گزارش رجال سیاسی مقیم استانبول، تلگراف‌ها، روزنامه‌ها، و فعالیت انجمن سعادت ایرانیان مقیم استانبول بر هیچ‌کس پوشیده نیست.

۵. تأثیر انجمن سعادت استانبول در نوگرایی فکری در ایران

انجمن‌ها تأثیر انکارناپذیری در تحولات سیاسی و آموزش اصول دموکراسی در عصر مشروطه داشتند؛ با این حال این مسئله به‌معنای فعالیت‌نکردن آنان در ایران و یا خارج از آن پیش از انقلاب مشروطیت نیست. یکی از این انجمن‌ها که به‌علت استقرار در عثمانی آزادانه و آشکارا فعالیت می‌کرد انجمن سعادت بود که به‌دنبال سعادت ایرانیان از طریق برقراری حکومت مشروطه بود. بعد از به‌توب‌بستن مجلس به‌دستور محمدعلی شاه قاجار، اعضای حزب ملیون که به مهاجرت مجبور شده بودند در لندن، پاریس، قفقاز، و عثمانی مستقر شدند و به‌تکاپو افتادند که عمده‌ترین مرکز آنان استانبول بود. در این میان نقش انجمن سعادت استانبول از همه خطیرتر بود. این انجمن نقش مؤثری در جهت‌گیری‌های جنبش مشروطه‌خواهی داشت و در خارج از کشور نیز نقش رابط را بین نیروهای آزادی‌خواه تبریز با نجف و شهرهای اروپا ایفا می‌کرد.

این انجمن مدتی تحت ریاست محسن معتمدالتجار و حاج‌شیخ اسدالله ممقانی بوده است. سیداسدالله خرقانی از گردانندگان اصلی تحولات استانبول بود. خرقانی هم‌راه با مهاجرانی که از ایران به عثمانی آمده بودند انجمن سعادت را تشکیل دادند. انجمن سعادت حلقه واسط بین نجف و ایالات ایران به‌ویژه گیلان و تبریز بود (آبادیان، ۱۳۹۰: ۹۶). از اعضای دیگر آن می‌توان از حاج‌احمد تاجر شبستری، حاج‌محمدحسین، و حاج‌حسین قرطاسیه‌چی نام برد.

اندکی بعد از انحلال مجلس در ایران فعالان عثمانی مشروطه عثمانی را، به تاریخ ۲۳ ژوئیه ۱۹۰۸ م/ اول مرداد ۱۲۸۷ ش/ ۲۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۶ ق، احیا کردند و این حادثه

مهم را می‌توان نقطه عطف مهمی در حیات انجمن سعادت به‌شمار آورد. با احیای مشروطه عثمانی، انجمن سعادت روابط صمیمانه‌ای با حزب اتفاق و ترقی برقرار کرد که در آینده این انجمن نقش حساس و تعیین‌کننده‌ای بر عهده داشته است (ملک‌زاده، ۱۳۸۵: ج ۵، ۱۰۲۴). حضور نمایندگان علمای نجف در انجمن سعادت استانبول در رویکرد برنامه‌ها و فعالیت‌های این انجمن تأثیر مثبتی داشته است. «عامل مهم ارتباط با ایران انجمن سعادت بود که احکام علمای نجف را به نقاط مختلف کشور ارسال می‌کرد» (آبادیان، ۱۳۹۰: ۹۷). استفاده از نفوذ گسترده روحانیت و مراجع تقلید در بین مردم، کشانیدن افکار مشروطه‌خواهی به درون توده مردم، و هماهنگ کردن آن با نیازها و خواست‌های عامه از فعالیت‌های انجمن بوده است. از دیگر اقدامات انجمن، در زمینه اقتصادی، جمع‌آوری کمک‌های مادی و تأمین مالی مشروطه‌خواهان تبریز بوده است. رسیدن ایرانیان تبعیدی مانند پیرنیا، میرزا علی‌اکبرخان دهخدا، میرزا علی‌حق‌نویس، بهاء‌الواعظین، و میرزا ابراهیم قمی به استانبول باعث پدیدآمدن دوره جدیدی از فعالیت آزادی‌خواهان در خارج از مملکت ایران شد که نقش انجمن سعادت در این زمینه بسیار مهم است، زیرا «این انجمن با متشکل ساختن عناصر آزادی‌خواه و ایجاد امکاناتی برای آن‌ها کمک‌های شایان توجهی به پیشرفت مقاصد ملیون انجام داد و روابطی را با سایر نقاط ایران که به حالت بسته باقی مانده بودند برقرار ساخت» (شمیم، ۱۳۷۴: ۵۶۱).

ارگان انجمن سعادت استانبول روزنامه شمس بود که سیدحسن تبریزی در شعبان ۱۳۲۶ ق چاپ کرد و اولین شماره آن نیز به تصویر ملک‌المکلمین مزین است. انجمن سعادت ضمن درج مطالب و دیدگاه‌های خود در آن با ایجاد امکاناتی برای ایرانیان تبعیدی این فرصت را فراهم کرد تا آن‌ها نیز به تأسیس روزنامه‌هایی برای نشر افکار آزادی‌خواهی اقدام کنند.

حمایت‌های انجمن سعادت از روند مقاومت در ایران به‌گونه‌ای چشم‌گیر در اهداف مشروطه‌خواهان ایرانی تأثیر داشته و آن‌ها را به ادامه راه تشویق کرده است. این انجمن در سرنگونی محمدعلی شاه نقش مهمی داشته است. مهدی‌قلی هدایت در گزارش/ایران درباره اهمیت این انجمن می‌نویسد: «بعد از واقعه مجلس در تهران، انجمن تبریز مدیر انقلاب شد و انجمن سعادت استانبول علم را برپا داشت» (هدایت، ۱۳۶۳: ۱۸۸).

۶. تأثیر روزنامه/ختر در جریان مشروطه‌خواهی ایرانیان

مطبوعات یکی از ستون‌های اصلی نوگرایی و مشروطه‌خواهی در ایران به‌شمار می‌رفت؛

البته مطبوعات داخلی، به علت تداوم استبداد و اوضاع سانسور، آزادی بیان برای ارائه دیدگاه‌های خود نداشتند. در نتیجه یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری افکار عمومی جدید در ایران مطبوعاتی بود که در ایران و خارج از کشور منتشر می‌شد. آدمیت می‌نویسد: «روزنامه‌ها برپا گشتند، بحث و انتقاد پهنا گرفت و دستگاه روزنامه به خدمت بیداری افکار به کار افتاد» (آدمیت، ۱۳۹۲: ۳۸۶). نوشته‌های سیاسی جدید مانند روزنامه‌ها، جزوه‌ها، رساله‌ها، و کتاب‌چه‌ها در میان عامه باسواد محبوبیت روزافزونی داشت. نشریه‌های گوناگون با مبانی ایدئولوژیک و ظواهر متنوع نظیر *حبل‌المتین*، *نسیم شمال*، و *صور اسرافیل* در داخل و /ختر در استانبول منتشر می‌شدند. در انقلاب مشروطه، نشریات متعددی از آزادی‌خواهان ایران در استانبول، بمبئی، کلکته، مصر، و لندن منتشر می‌شد و با تحمل سختی‌های فراوان و به‌طور پنهانی در داخل توزیع می‌شد. این جراید را بازرگانان، جهان‌گردان، و هم‌چنین زوار به ایران منتقل می‌کردند و از این راه در ترویج افکار نو و علاقه‌مند کردن مردم به حکومت قانون در کشور می‌کوشیدند (رنجبر، ۱۳۸۷: ۱۹).

اولین روزنامه آزادی‌خواهان مهاجر روزنامه /ختر است که دو روزنامه‌نگار جوان به نام‌های میرزاهدی و محمدطاهر در سال ۱۸۷۵ م در استانبول منتشر کردند و نویسندگان بسیاری چون میرزا آقاخان کرمانی و زین‌العابدین مراغه‌ای در آن مقاله می‌نوشتند. /ختر در دوران بیست‌ساله انتشار خود روزنامه‌نگاری ایران را وارد مرحله جدیدی کرد و به نضج آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی جدید کمک شایانی کرد. یحیی دولت‌آبادی هم /ختر را یگانه آینه‌ای برای انعکاس افکار بیداران ملت به زبان فارسی می‌داند (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ج ۴، ۶۴). محتویات /ختر شامل مطالبی درباره حکومت قانون، آموزش و پرورش جدید، سیاست خارجی، نقش دولت‌های روس و انگلیس در ایران، وضعیت امپراتوری عثمانی، و وضعیت داخلی ایران بود (ذاکر حسین، ۱۳۷۵: ۴۳). محتویات /ختر، به‌ویژه مقالات میرزاهدی و محمدطاهر، عامل مهمی در بسط و توسعه افکار جدید در ایران بود. هم‌چنین انتشار /ختر در عثمانی سبب شد تا عده‌ای از آزادی‌خواهان ایرانی مهاجر در استانبول دور هم گرد آیند. دولت عثمانی هم به علت مخالفت با حکومت ایران اجازه فعالیت روزنامه /ختر را می‌داد. هدف اصلی /ختر آگاه کردن مردم از وضعیت ایران در آن دوره و مقایسه آن با ممالک مترقی بود. یکی از مهم‌ترین اقدامات روزنامه /ختر انتشار مطالبی درباره امتیاز توتون و تنباکو بود. مقالات این روزنامه از واگذاری این امتیاز در مقابل سود اندک آن اظهار نگرانی کرد و آزادی‌خواهان و روحانیون ایران را به مبارزه با آن دعوت کرد. آدمیت یکی از علل آگاهی مردم از این امتیاز را گفتارهای این روزنامه می‌داند و می‌نویسد:

این روزنامه در گسترش نارضایتی‌های اجتماعی و سیاسی سهم برجسته‌ای داشت، سلسله‌مقاله‌های انتقادی علمی و اجتماعی و سیاسی در روزنامه‌ها به‌عنوان ابزار هشیارکردن اجتماع به‌کار بسته شد (آدمیت، ۱۳۹۲: ۴۰۰).

روزنامه/ختر در انتشار اندیشه‌های مشروطه‌خواهی و اثرگذاری در طبقه تحصیل‌کرده در ایران اهمیت بسیاری داشت و سرانجام با فشار دولت ایران تعطیل شد.

۷. تأثیر و کارکرد نویسندگان و تجار مقیم استانبول

بی‌تردید بسیاری از آثار ادبی، تاریخی، اجتماعی، و مطبوعاتی ایرانیان در دوره قاجار در امپراتوری عثمانی چاپ می‌شدند و استانبول محل تجمع نویسندگان و روشن‌فکران ایران بود.

ویژگی همه این افراد این بود که به‌نوعی از طریق امپراتوری عثمانی با غرب آشنا شده و روش‌های غرب را برای زندگی سیاسی فراگرفته و به دولت و ملت ایران توصیه و منتقل می‌کردند (آجودانی، ۱۳۸۴: ۱۷۸).

از جمله نویسندگان و روزنامه‌نگاران تبعیدی که در بیداری ایرانیان نقش مهمی ایفا کرد سیدجمال‌الدین اسدآبادی است که تأثیر شایانی در پی‌ریزی زمینه‌های اولیه مشروطه داشت. اسدآبادی پس از اخراج از افغانستان به استانبول رفت و در آن‌جا با روشن‌فکران دوره تنظیمات تماس پیدا کرد. وی از مشهورترین و مؤثرترین نویسندگانی بود که دنیای اسلام را به اصلاحات فراخواند و از اولین هواخواهان اتحاد اسلامی به رهبری عثمانی بود. گفت‌مانش تأثیری پایدار در مبارزه ضداستعماری نه‌تنها در ایران، بلکه در کشورها و جوامع متعدد دنیای اسلام برجای گذاشته است. او مدافع «احیای اسلام» بود و تداوم همین خط فکری در دوره متأخر به جریان بومی‌گرایی انجامید.

از دیگر رجال سیاسی میرزا آقاخان کرمانی است. شاید بتوان او را یکی از نخستین اندیشمندان در ایران دانست که به مسائل فلسفی و معرفت‌شناختی مدرنیت در قرن نوزدهم توجه جدی داشت و اندیشه ایرانی را برپایه اصول فلسفی مدرن غربی استوار کرد. وی در استانبول با عقاید جدید و مشرب‌های گوناگون و بزرگان و محافل سیاسی عثمانی آشنا شد و کوشید هویت ملی‌گرایی مدرن ایرانی پیش از اسلام را برای ایران فراهم آورد (همان: ۶۹). آثار میرزا آقاخان کرمانی درباره گفت‌مان فکری و رخدادهای سیاسی بعدی در ایران قابل‌توجه است.

با وجود تلاش‌های روشن‌فکران نمی‌توان از نقش و کارکرد تجار ترقی‌خواه در اشاعه فکر مشروطه غافل بود. در نتیجه، در میان اصناف اقتصادی و اجتماعی، تجار و بازرگانان ایرانی مقیم استانبول نیز تأثیر بسیاری در تحولات مشروطه داشتند. ارتباط گسترده‌ای بین بازرگانان و روشن‌فکران ایرانی مقیم عثمانی و ایرانیان باکو و تفلیس برقرار بود. در دوره مشروطه و بعد از آن برخی از آن‌ها پدیدآورنده ادبیات سیاسی مشروطه بودند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها *سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ* نوشته زین‌العابدین مراغه‌ای است. وی بازرگانی بود که در کتاب خود وضعیت ناگوار سیاسی و اجتماعی ایرانیان را توصیف کرده است. او در این کتاب وضعیت ایران را با وضع دولت‌های اروپایی و عثمانی مقایسه می‌کند و آن را محصول بی‌کفایتی دولت حاکم می‌داند (مراغه‌ای، ۱۳۶۲: ۱۹).

۸. نتیجه‌گیری

انقلاب مشروطه در ایران در نتیجه تلاش‌های گروه‌های متعدد به پیروزی رسید. با این حال در بین گروه‌های گوناگون نمی‌توان از نقش روشن‌فکران مقیم استانبول و عثمانی و این کانون غافل بود. برخی از رجال سیاسی و مذهبی دوران قاجار که از وضعیت داخلی امپراتوری عثمانی متأثر شده بودند در پی ایجاد اصلاح و نوگرایی در ساخت سیاسی - اداری کشور برآمدند. در میان عوامل خارجی، تحولات عثمانی و اصلاحات در این کشور تأثیری تعیین‌کننده در روند ترقی‌اندیشه نوگرایی و مشروطه‌خواهی در ایران داشت. روشن‌فکران، نویسندگان، و بازرگانان مقیم عثمانی، به‌ویژه استانبول، از طریق انتشار روزنامه‌ها، ارسال تلگراف‌ها، تشکیل انجمن سعادت، و حمایت‌های مالی پل ارتباطی مؤثر ایرانیان با گروه‌های اجتماعی گوناگون درگیر در انقلاب مشروطه، از جمله علمای نجف، بودند. رجال و نخبگان سیاسی و مذهبی ایران در عهد ناصری با درک تحولات عثمانی، روسیه، و نظام بین‌الملل بیش‌ترین اثرگذاری نوگرایی فکری و اداری مقارن با شکل‌گیری مشروطه را در ایران داشتند و درصدد برآمدند تا اقدامات و اصلاحات مشابهی را در ساختار سیاسی و اداری کشور به‌وجود آورند. دولت‌مردان و اندیشه‌گرانی که دل‌نگران حال و آینده ایران بودند برای برون‌رفت ایران از بحران عقب‌ماندگی در عرصه اندیشه نوگرایی و عمل‌گام‌های بلندی برداشتند. میرزا حسین‌خان سپهسالار یکی از رجال برجسته عصر ناصری بود که در دوره صدارت خود برای نوسازی و پیشرفت کشور در زمینه‌های اقتصادی و مالیه، مطبوعات، نظام قضایی، حاکم‌کردن حکومت قانون، وضع قوانین، و ... با اترپذیری از

عثمانی و غرب دست به اصلاحات گسترده زد، اما از آن‌جا که این اقدامات موجب به‌خطر افتادن منافع صاحبان قدرت و ثروت شد، اصلاحات او نیز با شکست روبه‌رو شد و سرانجام مشروطیت قربانی تحولات جدید نظام بین‌الملل شد.

کتاب‌نامه

- آبادیان، حسین (۱۳۹۰). *بحران مشروعبیت در ایران*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.
- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۴). *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران.
- آدمیت، فریدون (۱۳۹۲). *اندیشه ترقی و حکومت قانون*، تهران: خوارزمی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۹۴). *فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت*، تهران: گسترده.
- تقی‌زاده، حسن (۱۳۴۹). *مقالات تقی‌زاده*، به کوشش ایرج افشار، تهران: شکوفان.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۴). *حیات یحیی*، ج ۴، تهران: خوارزمی.
- دیانت، علی‌اکبر (۱۳۸۷). «استانبول»، *دایرةالمعارف بزرگ اسلامی*، ج ۸، تهران: وزارت ارشاد.
- ذاکرحسین، محمد (۱۳۷۵). *مطبوعات سیاسی ایران در عصر مشروطیت*، تهران: دانشگاه تهران.
- رائین، اسماعیل (۱۳۴۱). *انجمن‌های سری در انقلاب مشروطه*، تهران: جاویدان.
- رنجبر، مقصود (۱۳۸۷). «انقلاب مشروطه در ایران و نقش امپراتوری عثمانی»، *فصل‌نامه تاریخ اسلام*، س ۹، ش ۳۵.
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۴). *ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم*، ج ۱، تبریز: ستوده.
- شمیم، علی‌اصغر (۱۳۷۴). *ایران در دوره سلطنت قاجار*، تهران: علمی.
- کسروی، احمد (۱۳۳۰). *تاریخ مشروطه ایران*، تهران: امیرکبیر.
- مراغه‌ای، زین‌العابدین (۱۳۶۲). *سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ*، تهران: سپیده.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۸۵). *تاریخ انقلاب مشروطیت ایران*، ج ۵، تهران: سخن.
- وحدت، فرزین (۱۳۸۲). *رویارویی فکری ایران با مدرنیت*، ترجمه حقیقت‌خواه، تهران: ققنوس.
- هدایت، مهدی‌قلی‌خان (۱۳۶۳). *گزارش ایران*، ج ۲، به‌اهتمام محمدعلی صوتی، تهران: نقره.